

Куркебаев К.К.
**Қазақ және татар тілдерінің
салыстырмалы
лексика-грамматикалық жүйесі**

Бұл мақалада түркі тілдерінің салыстырмалы зерттеу жүйесінде қазақ және татар тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құрылымы өзара салыстырылып талқыланады.

Мақалада татар этнонимі көптеген түркі тілдес туыс халықтардың ортақ атауы ретінде ұзақ жылдар жарыса қолданылғаны көрсетіліп, татар этнонимінің этимологиялық негізі сарапталады.

Қазақ тілі мен татар тілінің фонетикалық жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды нақты деректер негізінде түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы ғылымының шеңберімен сабақтастыра отырып зерделенеді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, татар тілі, түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасы мен грамматикасы, түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы, соматизмдер.

Kurkebaev K.K.
**Comparison of lexical and
grammatical system Kazakh and
Tatar languages**

This article discusses the phonetic, lexical, grammatical structure of the Kazakh and Tatar languages in the system of the comparative analysis of the Turkic languages. The article says that the ethnonym tatar for many years been used as a common name Turkic-speaking people, as well as analyzed the basis of the etymology of Tatar ethnonym.

Similarities and differences in the phonetic structure of the Kazakh and the tatar languages are considered in the frame of methodology of comparative phonetics of Turkic languages, illustrated with specific examples.

Key words: Kazakh, Tatar, comparative vocabulary and grammar of Turkic languages, comparative phonetics of Turkic languages, somatism.

Куркебаев К.К.
**Сравнительная
лексико-грамматическая
система казахского и
татарского языков**

В этой статье рассматриваются фонетическое, лексическое, грамматическое строения казахского и татарского языков в системе сравнительного анализа тюркских языков. В статье говорится о том, что этноним «татар» на протяжении многих лет использовался как общее название родственных тюркскоязычных народов, а также автором проанализирована основа этимологии этнонима «татар».

Сходство и различие фонетического строя казахского и татарского языков рассматриваются в рамках методологии сравнительной фонетики тюркских языков, иллюстрируются конкретными примерами.

Ключевые слова: казахский язык, татарский язык, сравнительные лексика и грамматика тюркских языков, сравнительные фонетика тюркских языков, соматизмы.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР
ТІЛДЕРІНІҢ
САЛЫСТЫРМАЛЫ
ЛЕКСИКА-
ГРАММАТИКАЛЫҚ
ЖҮЙЕСІ**

Түркітану ғылымын әлем кеңістігінде әмбебап сипатта зерделеуге бүгінде үлкен бетбұрыс жасалып келеді. Әлем кеңістігіндегі түркітану – түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілі мен мәдениетін, этнографиясы мен тарихын, фольклорын кешенді сипатта зерттейтін шығыстану ғылымының қомақты саласының бірі.

Академик Ә.Т. Қайдардың: «Түркітану – жержүзілік ғылым. Ол бұдан үш ғасырдай бұрын дүниеге келіп, шығыстанудың бір тармағы ретінде дамып, бүгінде жержүзіндегі ірі мемлекеттердің баршасында қалыптасқан инсандық (гуманитарлық) ғылым саласының біріне жатады: Бұл ғылым әлемдегі 130 миллионнан астам үлкенді -кішілі 30 -ға жуық түркі халықтарының тілін, ауыз әдебиетін, этнографиясы мен этнологиясын кең шеңберде зерттеп – зерделеу мақсатында дүниеге келген, сол халықтарды жан-жақты танып-білу арқылы адамзат руханиятына зор үлес қосып келе жатқан әрі көне, әрі өсімтал, өміршең ғылымдардың үлкен саласы», – деген тұжырымы бұл жеке саланың ғылыми нысанын негіздей түседі [1, 304].

Түркітанымдық зерттеудің өзекті тұстарының бірі туыстас тілдердің лексикалық құрамын, грамматикалық құрылымын, синтаксистік жүйесін өзара бір-бірімен салыстыра зерттеу болып табылады.

Түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы, лексикалық құрамы, коммуникативтік жүйесі бір-біріне қаншалықты жақын болғанымен де, әрқайсысының дыбыстық жүйесінде тарихи түрлі жағдайларға байланысты қалыптасқан өзіндік айырмашылықтары бар екені де белгілі. Осындай түбі бір түркі тілдерінде қазақ тіліне жақын тілдердің бірі татар тілі.

Татарлар – түркітілді халықтар тобына жататын тереңге тартқан тарихы мен мәдениеті, өнері бар мыңжылдық дәстүрге ие ежелгі ұлт. Ресейдің барлық облысы мен өлкесіне тарай қоныстанған татарлар сан жағынан республикада орыстардан кейінгі 2-орынды алады.

Зерттеушілер «татар» этнонимін *tat-dat-ıat* (бөтен) және *er-ar-ur* (ер адам), демек бөгде адам, бөтен жұрт дегеннен шыққан деген болжамға арқа сүйейді. Ертеректе Еділ бойы татарлары өздерін *бөлгәр*, *қазан кешесе*, *қазанлы* деп әрқалай атаса, марилер қазан татарын *сюас* деп, удмурттар *бигер* деп, қазақтар *ноғай* деп те атағаны түрлі тарихи жазба деректерде ұшырасады.

Кейбір зерттеушілер *бұлғ-ар, су-ар, хаз-ар, ау-ар (авар), мажар (мадиар – осы күнгі венгерлер), тат-ар, хунг-ар (венг-ер)* атауларының соңындағы -ар тұлғасын жер, ел атауларына қосылған лақап ат деп қарайды. Көне түркі тіліндегі -ар, -ер форманттарының еркек мәнінде жұмсалатынын түркітану зерттеушілерімен қатар *ар, қошқар, арлан* сөздеріндегі соңғы және басқы буындағы *ар* бөлшегінің де мағынасын «Қазақ тілі туралы зерттеулер» атты еңбегінде профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов 1935 жылы айтқан болатын.

Сонымен қатар **-ар (-ер)** түркі тілдерінде ғана емес моңғол, корей, маньжур, жапон, фин тілдерінде де **ер, ерлік** сипаттағы сөздерге қосылып айтылады. Олай босла, бұл сөз, мейлі жұрнақ, мейлі түбір болсын, бұлғар, татар атаулары, бір түбірден екеніне дәлел бола алмақ емес [2, 101].

Дегенмен, татар – түркология әлемінде түрік сөзінен кейінгі ең жиі айтылып келген атау. Еуропада туыс халықтарды ертеректе түрік деп атау дәстүрі болса, орыс деректемелерінде түрік-татар сөздері қатар қолданылған. Ғылыми зерттеу мәліметтерде татар этнонимі көне дәуірдегі түркі тайпасының жалпы атауы ретінде қолданылмаған деген де пікір бар.

Жалпы татар этнонимі көптеген түркі тілдес туыс халықтардың ортақ атауы ретінде ұзақ жылдар қолданылған. XVI-XVIII ғасырлардағы ескі орыс жазбаларында Еділ жағалауы мен Орал өңіріндегі түркі халықтарымен қоса, Ресей империясының шет аймағындағы эзирбайжандар да, Солтүстік Кавказ бен ОртаАзияның, Сібірдің біраз түркі тілдес тайпалары жалпылама татар аталған. Каспий мен Қара теңіз аралығындағы кең далада көшіп-қонған ноғайлар да Кеңес дәуіріне дейін татар аталып жүрді.

Қазақ тілі мен татар тілінің фонетикалық құрылымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстыратын болсақ:

Қазақ тілі де, татар тілі де түркі тілдерінің қатарына, оның ішінде қатаң әрі жуан дыбыстар тән қыпшақ тобына жатса да, фонетикалық жүйесінде ұқсастық пен айырмашылық сақталған. Жалпы татар тілінде 39 әліпби бар:

А а	Ж ж	Н н	У у	Щ щ
Ә ә	Жж	ң	Ү ү	Ъ
Б б	З з	О о	Ф ф	Ы ы
В в	И и	Ө ө	Х х	Ь
Г г	Й й	П п	І і	Э э
Д д	К к	Р р	Ц ц	Ю ю
Е е	Л л	С с	Ч ч	Я я
Ё ё	М м	Т т	Ш ш	

Оның ішінде тек татар тіліне ғана тән, спецификалы 6 әріп бар: *ә, ө, ү* – дауысты, *ж, ң, һ* – дауыссыз. Одан өзге татар тілінде тек кірме сөздердің фонологиялық фонында кездесетін үш әріп бар: *ы, о, э*.

Татар тілінде 9 дауысты дыбыс бар: *а – ә, у – ү, ы – е, о – ө, и*.

Дауысты дыбыстар қазақ тілінде үшке бөлінсе, татар тілінде жуан (а, у, ы, о) және жіңішке (ә, ү, ө, е, и) болып екіге жіктеледі.

Татар тіліндегі [ә] дыбысының «а», «е» және «у» дыбыстары арқылы берілетінін төмендегі мысалдардан байқауға болады:

Мәселен:

әни – ана
әти – әке
әнә – әне
бәйрәм – мейрам (байрам)
қаләм [қәләм] – қалам
дәрес – дәріс
бәхет – бақыт
сирәк – сирек
мәктәп – мектеп
йөрәк – жүрек
тәрәзә – терезе
әйтә – айту
бетә – біту
кетә – кету

Татар тіліне тән, арнайы дыбыстың тағы бір түрі – [ү] = [ü]. Бұл дыбыс қазақ тіліндегі ө немесе ү дыбыстарына сәйкес келеді. Жіңіше әрі еріннің дөңгеленуі арқылы айтылады.

Мәселен:

үрдәк – үйрек
үрнәк – өрнек
үзем – өзім
үзәк – өзек
үткән – өткен
үтенеч – өтініш
үсемлек – өсімдік
чүл – шөл
күл – көл
күркә – күрке
үсә – өсу
үтә – өту
үбә – өбу
үзгәрә – өзгеру
үлә – өлу

Сөйлем

Күлдә күп балык була. Ә чүлдә балык булмый Кәлдә балық көп болады. Ал шөлде балық болмайды.

Сөйлемдегі татар тілінің ү фонемасы, қазақ тіліндегі ө фонемасына сәйкес келеді.

Татар тілінде қазіргі таңда 28 дауыссыз дыбыс бар. Оларың 25 дауыссыз дыбысы татар тілінің төл сөздерінде кеңінен қолданылса, араб-парсы тілінен енген сөздерде де қолданылып, қазіргі күнде татар тілінің төл дыбыстарына айналып кеткендері де бар : [п]–[б], [м], [w], [ф], [т]–[д], [н], [с]–[з], [ч]–[к], [ш]–[ж], [л], [р], [х], [й], [к]–[г], [...]–[.,], [һ], [ц], [‘] (гамза – көмей дыбысы).

Ал [в], [ц], [щ] дыбыстары тек орыс тілінен енген сөздерде ғана қолданылады.

Татар тіліне тән тағы бір дыбыс бұл [ң] дыбысы мұрын арқылы айталатын қазақ тіліндегі [ң] дыбысының нақ өзі сияқты қатар қолдануымен қатар, көне түркі сөздеріндегідей [нг] дыбыстық тіркесі арқылы да берілетін жағдай болады. Мысалы, *яңа – жаңа, яңғыр – жаңбыр, таң – таң, күңел – көңіл, зәңгәр – зеңгі, дуңғыз – доңыз, чаңғы – шаңғы, қараңғы – қараңғы* және т.б.

Қандай да бір тілдің лексикасы басқа тілдік категориялардан қашанда бұрын сөйлейді, мол ақпарат бере алады. Көрнекті ғалым К.М.Мусаев «Когда говорят, что язык представляет собой кладовую историю народа – его носителя, прежде всего имеется в виду его лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа» деп тұжырымдайды [3, 354]. Сондықтан да қазіргі қазақ тілінің байырғы сөздік қоры ұлт тарихымен, жалпы түркілік тарихпен сабақтаса қалыптасты. Қазақ тілінің лексикасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен соның ішінде татар тілімен, одан әрі жалпы түркі тілдерімен толық не ішінара лексикалық ортақтығымен ерекшеленетінін түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасының оңтайлы әдістерімен зерттеу тиімді болмақ.

Түркі тілдер жүйесіндегі ортақтығы мол лексикалық тақырыптық топтың бірі – соматизмдер. Туыстас тілдердегі соматизмдер лексикалық қабаттың ең көне қабатының бірі болғандықтан, оның тарихи даму сипаты бір-біріне өте жақын. Қазақ және татар тілдеріндегі аталмыш лексикалық қабат та дыбыстық, семантикалық, грамматикалық, тұлғалық жағынан соншалықты дербес ерекшеліктерге ие емес екенін кестедегі мысалдар дәйектейді.

Қазақ тілі	Татар тілі
Алақан	Уч, уч төбе
Асқазан	Ашказан
Ауыз	Авыз
Аяқ	Аяқ
Бармақ	Бармақ
Бауыр	Бавыр

Жүрек	Йөрәк (Yörak)
Ерін	Ирен
Кеуде	Имчәк
Көз	Күз
Тіл	Тел
Тіс	Теш
Табан	Аяқ
Таңдай	-----
Сан	Бот
Саусақ	Бармақ
Шаш	Кыл
Шынтақ	Терсәк
Шеке	Чикә
Қабырға	Қабырға
Қарын	Корсак
Қас	Каш
Іш	Корсак

Жоғарыда байқап отырғанымыздай, татар тілінде кездесетін соматикалық лексикалардың барлығы да қазақ тілінде кездеседі әрі сөздердің формасы мен дыбыстың қабаты жағынан да бір-біріне жақын сәйкес келеді. Тек қазақ тіліндегі «таңдай» соматизмінің татар тіліндегі баламасы жоқ болып шықты. Одан өзге *қарын* және *иш* соматизмдері татар тілінде тек бір ғана соматикалық атау *корсакпен* беріледі екен.

Кестедегі мысалдардан қазақ тіліндегі *алақан* соматизмі татар тілінде *уч* соматизмімен берілген. Яғни фоно-семантикалық жағынан қазақ тіліндегі *алақан* тұлғасымен сәйкес келмейді. Алайда *алақан* сөзіндегі осындай семантикалық айырмашылықтарға карамастан кейбір фразеологизмдерде ортақтық сақталған. Мәселен, қазақ тіліндегі *уысына түсіру* тұрақты тіркесі татар тіліндегі *учына төшереу* фразеологизмімен семантикалық және тұлғалық жағына сәйкес келеді. Яғни түркітанудағы *уыс, алақан* сөздерінің бір-бірімен семантикалық байланысы бар. Сол тәрізді татар *тіліндегі учына утлы күмер тотқан* тұрақты тіркесіне қазақ тіліндегі «*қауіпті іспен айналысу*», ал *учыннан акканы ялаучы* тіркесі қазақ тіліне «қолдан тарту» тіркесіне сай келеді [4, 121].

Түркітану жүйесіндегі ортақ базалық лексиканың мол қабатын жан-жануар атаулары құрайды. Қазақ халқының да, кейінгі ғасырларға дейін татар халқының да қоршаған ортаны тануда жан-жануар әлемі маңызды рөл атқарған. Осыған орай екі тілде де ортақ атаулар мольнан кездеседі. Тіл білімі ғылымында жан-жануарлар мен хайуанаттарды, аң-құстарды жалпылама түрде зоонимдер деп атайды. «Зооним» (zoo гр. «жануар»+onim. атау) – жан-жануар аттары

туралы ғылым саласы. Шетел, орыс лингвистикасында зоонимдерді гипоним (жылқы), киноним (ит), орнитоним (құс), инсектоним (жәндік) сияқты жіліктеп арнаулы зерттеулер жүргізген. Жан-жануар, аң-құс, құрт-құмырсқа атауларынан жасалған жалқы есімдер зоофортық атаулар деп аталады» [5, 60].

Қазақ тілі	Татар тілі
Түйе	Дөя
Жылқы	Ат
Сиыр	Сыер
Қой	Тәкә
Ешкі	Кәжә
Құлан	Кыргый ишәк
Есек	Ишәк
Арқар	Тау тәкәсе
Елік	Кыр кәжәсе
Бұғы	Болаң
Бұлан	Поши
Ақбөкен	Кыр кәжәсе
Арыстан	Сул
Аю	Аю
Сілеусін	Селәусен
Қасқыр, бөрі	Бүре
Ит	Эт
Түлкі	Төлке
Борсық	Бурсық
Мысық	Мәче
Суыр	Байбак
Доңыз	Дуңғыз
Жылан	Елан
Аққу	Аккош
Қаз	Каз
Тауық	Тавык
Бүркіт	Бөркет
Піл	Фил

Кестеде көріп отырғанымыздай, қазақ және татар тілдеріндегі зооним атаулардың дыбыстық қабаты бір-біріне ұқсайды, тек кейбір дыбыстар тілдің тарихи даму сатысында фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Мәселен, «құндыз», «аққу» (аққұс), «бұлан» атаулары қазіргі татар тілінде «қондыз», «аккош», «болан» ретінде қолданылады, яғни бұл зоонимдерде екі тілдегі ұ~о еріндік дауыстыларының алмасуы орын алған.

Сол тәрізді «доңыз», «борсық» атаулары татар тілінде «дуңыз», «бурсық» түрінде дыбысталып, о~у еріндік дауыстыларының алмасуына

ұшыраса, «бүркіт», «түйе» атаулары татар тіліне «бүркіт», «дөя» түрінде өзгеріске ұшырап ү~ө фонетикалық дыбыс алмасуына ұшыраған.

Одан өзге қазақ тілінде жеке атаулары бар жануарлардың татар тілінде кездеспейтіндігі байқалады. Мәселен, «ақбөкен» пен «елік» зооним атауын татар тілінде тек «кыр кәжәсе» деп бір ғана лексемамен атаған. Ал кейбір атаулардың бір-біріне мүлдем ұқсамайтындығын, өзгеше атауларға ие болғандығын байқауға болады: қой – тәкә, арқар – тау тәкәсе, арыстан – сул, суыр – байбак.

Қазақ тілі мен татар тілі грамматикалық құрылымы тұрғысынан түркі тілдері жүйесінде бір-біріне жақын тілдер болып табылады. Татар тілінің зерттеушісі М.Закиев сөзердің семантика-грамматикалық топтасуын үш топқа бөліп көрсетеді:

1) Қандай да бір мағына мен ойды білдіретін нақты сөздер тобы: *зат есім, сын есім, есімдік, сан есім, етістік, үстеу, еліктеуіш сөздер мен предикативті сөздер* жатады;

2) сөйлеушінің айтылымға қатысты ой мен сезімін білдіретін сөздер тобы: *одағай, демеуліктер, модальды сөздер*;

3) сөздер мен сөздерді, сөйлемдер мен сөйлемдерді байланыстыруға қызмет ететін сөздер тобы: *жалғаулық шылаулар, септеулікте* [6, 362].

Жалпы татар тілінің грамматикалық құрылымы да қазақ тіліндегідей түбір сөздер, туынды сөздер, күрделі сөздер, қос сөздер, тіркескен сөздер болып жіктеледі.

Қазақ тілінің нормативті грамматикасындағы 9 сөз табы, татар тілінде негізгі 6 сөз табымен шектеледі. Татар тілінің грамматикасында сөз таптары қызметтік әлеуетіне байланысты *негізгі сөз таптары, ерекше сөз таптары, көмекші сөз таптары* ретінде жіктеледі.

Негізгі сөз таптары: *зат есім (исем), сын есім (сыйфат), сан есім (сан), есімдік (алмашилык), етістік (фигыль), үстеу (рәвеш)*.

Ерекше сөз таптары: *одағайларды (ымлыктар), еліктеуіш сөздер (аваз ияртемнәре), модаль сөздер (модаль сөзләр) және демеуліктерді (кисәкчәләр)*.

Көмекші сөз таптары: *септеулік (бөйлекләр) мен жалғаулықтар (теркәгечләр)*

Қазақ тілі мен татар тілінің септіктер жүйесін салыстыратын болсақ, бізде 7 септік болса, татар тілінде септіктің 6 түрі бар.

Қазақ және татар тілдеріндегі септіктер жүйесі

Септіктер		Жалғаулары	
Қазақ тілі	Татар тілі	Қазақ тілі	Татар тілі
Атау септігі	Бас килеш		
Ілік септігі	Иялек килеше	-ның/-нің, -дың/-дің, -тың/-тің	-ның/-нің
Барыс септігі	Юнәлеш килеше	-ға/-ге -қа/-ке	-га/-гә -ка/-кә
Табыс септігі	Төшем килеше	-ны/-ні -ды/-ді -ты/-ті	-ны/-не
Шығыс септігі	Чыгыш килеше	-нан/-нен -тан/-тен -дан/-ден	-нан/-нән -тан/-тән -дан/-дән
Жатыс септігі	Урын-вақыт килеше	-да/-де -та/-те	-да/-дә -та/-тә
Көмектес септігі		-мен/-пен/-бен	

Кестеден көріп отырғанымыздай, татар тілінде көмектес септігі жоқ оның қызметін *бирләп, бергә, бергәләп, берлектә* тәрізді жалғаулық шылаулар атқарады. Қазақ лингвистері де көмектес септігі жалғауы дәл осы бірліктен тарихи даму жағынан пайда болған деп есептейді: бергә ≈ бірге ≈ бен ≈ пен/бен.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қазақ және татар тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлері ішнара өзгешеліктері болғанымен де жалпы жүйесі жақын, өзара сабақтас тарихи дамуды басынан өткерген туыстас тілдер екенін жоғарыдағы мысалдар нақты айғақтайды.

Әдебиеттер

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселері. – Алматы, 1998. – 304 б.
- 2 Құдайберген Жұбанов. Қазақ тіл білімінің мәселері. – Алматы, 2014. – 578 б.
- 3 Мусаев К. Лексикология түркілік тілдері. – М., 1984. – 232 с.
- 4 Түркі тілдеріндегі сөзжасамдық жұрнақтардың мағынасы мен қызметі / Қасым Б. // Ә.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті Хабаршысы. – 2013. – №2.
- 5 Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988. – 192 с.
- 6 Татарская грамматика в трех томах. Закиев М.З. и др. – Казань, 1995.

References

- 1 Kaidar A. Kazakh tilinin ozekti maceleleri. – Almaty, 1998. – 304 b.
- 2 Kudaiberger Jubanob. Kazakh tili biliminin maseleleri. – Almaty, 2014. – 578 b.
- 3 Musaeb K. Ieksikologija tiirkiskih yazikov. – M., 1984. – 232 s.
- 4 Turki tilderindegi sozjasamdik jurnaktardin magunasi men kuzmeti./Kasim B.// O.A. Baikonurov atindagu Jezkazgan universiteti habarwisi. – 2013. – №2.
- 5 Podlskaya N.B. Slovar russkoi onomastisheskoi terminology. – M., 1998. – 192 s.
- 6 Tatarskaya grammatika v trex tomah. Zakiev M.Z. i dr. – Kazan, 1995.